НКВС УСРР у попередні роки, але Дисциплінарний Статут 1923 року знов залишався в силі.

Отже, процес правового регулювання правовідносин з притягнення атестованих працівників міліції України до дисциплінарної відповідальності у 20-х роках можна поділити на два етапи:

1) 1920–1923 рр. – регулювання вказаних правовідносин за нормами Дисциплінарного Статуту Робітничо-Селянської Червоної армії 1919 року. Цей нормативно-правовий акт не був пристосований до умов проходження служби в українській радянській міліції, а отже, і не міг належним чином регулювати правовідносини щодо притягнення атестованих працівників міліції України до дисциплінарної відповідальності.

2) 1923–1930 рр. – порядок та підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності атестованих працівників міліції України були врегульовані Дисциплінарним Статутом радянської робітничо-селянської міліції 1923 року. Цей статут визначав поняття «революційної міліцейської дисципліни» та «проступку проти міліцейської дисципліни», перелік дисциплінарних стягнень та права начальників по їх застосуванню до працівників міліції. Найбільш ефективним, на нашу думку, слід вважати нормативно-правове регулювання вказаних правовідносин саме за цим, пристосованим до умов проходження служби в міліції, нормативно-правовим актом.

Список літератури: 1. Венедіктов В.С. Статус працівника ОВС України як державного службовця: Науково-практичний посібник. Х., 2003 2. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1921 3. Хрестоматія з історії держави і права України / За ред. В.Д. Гончаренка. Київ. 1997 4. Военные вопросы в документах КПСС и советского государства. М., 1980. 5. Горбунов С. Становление дисциплинарных отношений в советской милиции // Профессионал. 2001. №4. 6. Бюллетень Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. 1924 7. Державний архів Харківської області ф. р-4136, оп. №1, спр. № 48, арк. №1-8. 8. Історія міліції України в документах і матеріалах: в 2т. / Під. ред. І.П. Михайленка, В.Я. Кондратьєва. К., 1999.

Надійшла до редколегії 12.05.06

О.В. Середа

ІЗ ІСТОРІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В ХОДІ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ

Проявом демократизації суспільно-політичного життя в галузі судочинства стало запровадження за судовими Уставами 1864 р. суду присяжних. На становлення та розвиток цього інституту виявили вплив різні за своїм змістом погляди представників влади, юристів-практиків та науковців того часу. В силу цих причин інститут суду присяжних будувався на симбіозі світового досвіду і російських національних традицій в цьому питанні.

Ідея реформування судової системи в Росії виникла ще за довго до 1864 р. Ще в XVIII ст. з'являються побажання введення інститутів: гласності та суду присяжних. Професор московського університету С.Десницький у праці «Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи»1 наполягаючи на доцільності їх введення у судову систему Росії, пропонував конкретний механізм функціонування суду присяжних: «выбрать из сорока человек посторонних пятнадцать свидетелей; такие люди могут по произволению и по усмотрению судей выбираемы быть на всякий суд из всех обывателей в городах на время пока суд кончится» [1, с. 371] .

Політичний діяч, декабрист М.Тургенєв у власному проекті судової реформи пропонував запровадження станового розгляду справ та гласність, які б стали підґрунтям для введення суду присяжних [2, с. 65].

Питання про співвідношення інституту суду присяжних з традиціями російського судочинства дав генерал-ад'ютант, сенатор М.Демидов. Суть його поглядів полягала в послідовному та поетапному впровадженні суду присяжних. Основою для цього мали стати гласність та усність судочинства [3, с. 37].

Значним імпульсом для дискусії з приводу запровадження суду присяжних стала підготовча робота по скасуванню кріпосного права.

Губернські дворянські комітети, організовані на зламі 1858–1859 рр. для з'ясування настроїв дворянства щодо відміни кріпосної залежності селян, представили свої побажання щодо подальшого влаштування суспільства і зокрема у судовій сфері. Ідею введення суду присяжних палко відстоював предводитель тверського дворянства О.Унковський: «независимый суд возможен только при присяжных заседателях. Суд присяжных единственно самостоятельный суд, независимый от исполнительной власти, и притом словесный и гласный… Народ достоин суда присяжных, который безопасен для монархии и может существовать при всякой системе государственного управления» [4, с. 351].

Проте ці ліберальні пропозиції були відхилені, оскільки реалізація принципів гласності та суду присяжних суперечила суті феодальної державності. Їх автори зустріли опір в обличчі міністра юстиції, міністра внутрішніх справ і навіть самого імператора, Олександра II, який виходив з того, що «мы еще не довольно зрелы для введения у нас гласности» [5, с. 46]. Як наслідок обговорення долі інститутів суду присяжних, гласності та адвокатури було заборонено.

---

[1] Тут і далі ми наводимо назви або цитуємо джерела мовою оригіналу. – Авт.

Натомість основою для обговорення майбутньої судової реформи стала представлена керівником II відділу «Собственной Его Императорского Величества Канцелярии» Д.Блудовим «Всеподданнейшая докладная записка по вопросу о проекте судопроизводства в России». Її автор відстоював доктрину поступовості в розвитку законодавства «по одной, зрело обдуманной системе» [5, с.46–47]. Він виступав проти гласності, оскільки вважав, що «беспрерывное напоминание о деяниях ужасных привлекают к мысли о них» [6, с.267]. Цю ідею він проводить і в пояснювальній записці до «Проекту устава по преступлениям и проступкам». Д.Блудов вважав неможливим введення в Росії суд присяжних: «легко представить себе действие такого суда, когда большая часть нашего народа не имеет еще не только юридического, но и даже самого первоначального образования: допущение таких людей к решению вопроса о вине или невиновности подсудимого, угрожает прямым беззаконием» [7, с.18]. Позиція Д.Блудова безпосередньо впливала на оцінку Олександром II суду присяжних, позбавляючи тим самим перспективи втілення цього інституту в російську судову систему.

В умовах неофіційної полеміки на захист суду присяжних виступив відомий письменник М.Чернишевський, який бачив головні переваги цього інституту в його безпристрасності та незалежності від адміністрації. На його думку, суд присяжних розповсюджував у всіх класах суспільства почуття особистої безпеки, повагу народу до самого себе.

Суд присяжних підтримував письменник В. Одоєвський, який вважав, що він «наводит на осуществление идеи правосудия таких людей, которые и не подозревали о необходимости такого осуществления. Суд присяжных воспитывает чувство правосудия» [5, с. 90].

Проте таке обговорення не набуло офіційного характеру. Про можливість суду присяжних говорили лише на публіцистичному рівні. Для владних кіл ця проблема не була актуальною.

Ситуація змінилася з відміною кріпосного права, що викликало гостру необхідність переробки «блудівських» проектів і глибокого реформування судової сфери. Внаслідок появи нових прогресивних впливів, відбулася передача справи судової реформи із II відділення «Собственной Его Императорского Величества Канцелярии» до Державної канцелярії. Це свідчило про втрату консервативного впливу графа Д.Блудова і спрямовувало судову реформу у більш радикальне русло.

У 1861 р. під головуванням С.Зарудного була створена комісія. До неї увійшли ліберально налаштовані провідні політики та науковці-юристи: М.Стояновський, П.Даневський, Д.Шубін, К.Побєдоносцев, Д.Ровінський, М.Буцковський та інші.

Перед комісією згідно, з «Височайшим повелением» Олександра II, було поставлено завдання «составить общую записку обо всем, что может быть признано относящимся к главным основным началам предложений для устройства судебной власти в империи» [6, с.304]. Проте орієнтиром для роботи були залишені законопроекти, підготовлені під керівництвом Д.Блудова. Підсумком роботи комісії стала надана імператору «Историческая записка с изложением прежних соображений соединенных департаментов законов и гражданских дел Государственного совета и II отделения с. е. и. в. канцелярии». У ній викладалась суть нововведень [6, с.306]. Проте звести до єдиного знаменника основні принципи судоустрою та судочинства і подати їх у вигляді цілісної системи було практично неможливо, оскільки «блудівські» проекти створювались в різний час та без загального плану. Вони були неузгоджені за змістом, так: відмінялась теорія формальних доказів, але не допускалась їх оцінка по внутрішньому переконанню судді; гласність обмежувалася допуском сторін на засідання суду, тощо. Треба було запроваджувати новий метод законопроектних робіт.

На початку 1862 р. головою департаменту законів став князь П.Гагарін. Заручившись підтримкою імператора, він запропонував комісії представити своє бачення головних засад судової реформи, не обмежуючи їх положеннями попередніх законопроектів. Вона отримала офіційний дозвіл Олександра II на повну свободу дій та можливість використання досягнень науки і практики цивілізованих народів. Комісії доручалось: «изложить в общих чертах соображения государственной канцелярии и прикомандированных к ней юристов о тех главных началах, несомненное достоинство которых признано в настоящие время наукой и опытом европейских государств и по которым должны быть преобразованы судебные части в России» [8, с.47]. Таким чином, основи європейського публічного права та юридичної науки отримали відкритий доступ до російського законодавства в галузі судоустрою та судочинства.

В наслідок, 20 березня 1862 р. були підготовлені «Соображения Государственной канцелярии об основных началах гражданского судопроизводства». Аналогічні «Соображения» були подані і з кримінального судочинства, у яких піднімалось питання щодо запровадження суду присяжних на базі гласності та адвокатури.

При з'ясуванні основних принципів судової системи були представлені різні шляхи реформування кримінального судочинства. На цій основі виникли дискусії щодо окремих нововведень. Більшість з них виникла навколо розробки інституту присяжних засідателів. Критика його опонентів зводилась до таких зауважень: «списування» з іноземних кодексів; неприйнятність для всієї

Росії через відсутність досвіду застосування інституту; його політичний характер; неосвіченість народу як майбутніх суддів.

Комісія С.Зарудного прогнозуючи можливу дискусію, підготувала науково обґрунтований захист суду присяжних.

Звинувачення у «копіюванні» іноземних зразків втратило свою силу з доведенням хибного розуміння істини. Комісія пояснювала, що: «наш нормальный путь – не подражание, а разумное применение общих начал, выработанных юридической наукой» [9, с.403]. Беручи за зразок європейську модель суду присяжних, вона визначили базові елементи цього інституту стосовно російських умов.

Особливо ретельно доводилося, що старі судові засідателі не приносили ніякої користі, були маріонетками в руках секретарів, оскільки були зобов'язані вирішувати не лише питання вини, але й застосовувати закони про покарання. Внаслідок цього пропонувалося визнати за потрібне надати засідателям право вирішення лише питання вини. Звідси перехід від «старих присяжних засідателів» до європейських був природнім і підказувався сам собою. «Придумывать непременно что-то «свое», отличное от хорошо известного и испробованного европейского суда присяжных – значило бы стучаться в открытую дверь» [8, с.49].

Одним з головних аргументів проти суду присяжних була його прийнятність через необізнаність населення з цим інститутом. З критикою цих закидів вступив М.Буцковський, який стверджував, що: «присяжное начало не есть какая-нибудь новость в России» [8, с.116]. Як доказ він використовував посилання на Руську Правду та Судебники, відповідно до яких вирішення важливих кримінальних справ покладалось виключно на виборних людей, губних старост та цілувальників, наводив укази Катерини II та Звід законів 1857 р., в яких є прямі посилання на «присяжное начало» [8, с.116].

Гостра критика суду присяжних виникла навколо питання щодо неосвіченості «колишнього раба», який буде приймати судові рішення. Відомий юрист Бреверн переконував: «Суд присяжных, состоящий из невежественных судей, не может вынести правосудный приговор» [9, с.711].

Д.Ровінський виступив на захист суду присяжних зі такими аргументами. Народні маси, писав він «ни в одном государстве не могут еще похвастаться ни юридическим образованием… ни способностью к тонкому анализу". Освічені іноземці, попавши в Росію, починають порушувати закони, «теряя юридическое образование… причина этой грязи коренится гораздо глубже, в большинстве случаев человек осторожен, когда за поступками его следит общество, у которого есть возможность законным путем порицать и наказывать его» [5, с.102]. Представниками суспільства

в суді і являються присяжні. Таким чином, Д.Ровінський бачив джерело беззаконня не у неосвідченності народу, а в системі правосуддя, не здатної забезпечити законність.

Оригінальної точки зору на цю проблему дотримувався С.Зарудний, який наполягав на відповідності рішення суду загальному стану освіти. Участь присяжних, менш освічених, ніж судді, корисна для суті справ підкреслював він, оскільки: «заставит судей разлагать существо дела на те основные элементы, которые, по своей простоте, могут быть для каждого доступны». Він приходить до висновку, що «чем более разницы в образовании судей и общей массы народонаселения, тем настоятельней участие присяжных. Необразованность массы, - выставляемая как недостаток, - приносит ту пользу для дела, которою нельзя достигнуть никакими предписаниями закона или наблюдением начальства» [7, с.411].

Підсумок в цій дискусії підбили «Соображения» Державної канцелярії. Вони підкреслили прогресивне значення суду присяжних для російського народу: «хорошие учреждения развивают и совершенствуют общество. Неразвитость нашего народа представляет основание для скорейшего введения суда присяжных, потому что такой именно народ и нуждается в судьях, которые вполне бы его понимали» [8, с.50].

Перешкодою поширення інституту присяжних, стали закиди про його політичний характер. Комісія і зокрема С.Зарудний аргументовано спростувати хибне розуміння суду присяжних. С.Зарудний категорично заперечував приналежність суду присяжних до політичних інструментів держави і наполягав на тому, що це «есть не что иное, как судебный метод, как особая форма организации суда, и что это установление ни в каком случае не может и не должно быть смешиваемо с политическим устройством государства» [7, с.409].

Оцінюючи досвід західних країн, С.Зарудний визнавав недоцільність особливого суду присяжних для державних злочинів, оскільки він не буде користуватися тою довірою, яка необхідна для обмеження сили влади.

Врешті-решт, піклуючись про гарантії недоторканості особи, комісія обґрунтувала суд присяжних і по політичним злочинам. Висувалась думка, що в справах про державні злочини, коронний суд – державний орган без представників суспільства – присяжних, не здатний винести об'єктивний вирок. Таке твердження випливало з того, що держава, яка розслідує злочин, є разом з тим і особою, безпосередньо потерпілою від злочину. Зокрема вказувалося на недоцільність створення особливого суду по державним злочинам та недоліки такого виокремлення. На думку упорядників «Соображений", не має достатньої підстави для встановлення

особливого порядку судочинства по відповідним категоріям справ. Стосовно справ про державні злочини наголошувалося: «изъятия из общего порядка возбуждают недоверие к суду. Действия такого суда обыкновенно истолковываются превратно: как предпринятые будто бы не в общих видах, а в особенных видах правительства» [10, с.81].

Це знаменувало виникнення нової та тривалої дискусії, яка мала місце і при обговоренні «Основних положень». Безпосередніми її наслідками стали обмеження компетенції суду присяжних та появою поряд з ним інституту станових представників, що було чисто російським явищем.

Основним етапом, на якому вирішувалася доля суду присяжних, стало попереднє обговорення проекту «Основних положень» 1862 р. об'єднаними департаментами законів та цивільних справ Державної ради, а потім на загальному засіданні з 28 квітня по 30 червня і з 2 по 4 вересня 1862 р.

В процесі розгляду найбільш проблемним виявилось визначення умов функціонування суду присяжних, порядку його формування та судочинства по державним злочинам.

26 травня 1862 р. приступили до обговорення судоустрою. Комісія визнала доречним з'ясувати умови, необхідні для існування суду присяжних. П.Гагарін заявив, «если мы скажем, быть присяжным, но не создадим им условий деятельности, то мысль о присяжных подлежит сомнению, ибо при публичности заседаний, они должны быть подготовлены» [5, с.118]. Це була послідовна позиція П.Гагаріна, який розглядав законодавство про правосуддя як цілісну систему, центральним і необхідним елементом якої був суд присяжних.

2 червня на розгляд поставили питання про порядок формування суду присяжних. В.Панін запропонував, щоб списки присяжних направлялись до губернатора, який би обирав потрібне для кожного засідання число присяжних. Участь губернатора у призначені присяжних обґрунтовувалося тим, що вони мали виконувати не лише функцію захисту підсудних, але й охорону громадського порядку. Д.Ровінський відкидав такий підхід і наполягав на тому, що «судебная власть должна быть отделена от административной… Если же губернатор будет назначать… присяжных лишат почета…» [5, с.120].

При голосуванні дев'ять із десяти проголосували проти пропозиції В.Паніна. Аргументи зводились до того, що губернатори «блюстители пользы государства и общественного порядка, должны принимать сколь возможно менее участия в избрании присяжных, дабы не подать никакого повода к подозрению, что суд присяжных составлен в односторонних видах обвинения» [3, с.72].

23 червня розглянули порядок судочинства по державним злочинам. За проектом пропонувалось ввести суд присяжних і по цій категорії справ. Цю ідею активно підтримували М.Корф, та Ф.Літке. В.Панін не погодився, запропонувавши ведення слідства по державних злочинах двома сенаторами.

На засіданні 27 червня обговорення даної теми продовжувалось. Проте більшість проголосувала проти участі присяжних в політичних процесах. Таку зміну позицій пояснити просто: Олександр II засудив суд присяжних по політичним злочинам, про що стало відомо в Державній раді.

Замість присяжних по даній категорії справ затвердили суд за участі станових представників. В основі такого рішення вбачалась недовіра до суспільства. Вказувалося, що державні злочини більш небезпечні. Для багатьох людей, які мають невірне розуміння про обов'язок громадянина і ставлення його до влади, самі злочинні діяння представляються в зовсім іншому вигляді. Вони отримують зовсім інше значення: замість суворого осудження зустрічають співчуття. Через таке розуміння надати присяжним вирішення питання злочинності чи не злочинності дій означало б залишити державу, суспільство і владу без будь-якого захисту. Тому державні злочини не можна довірити присяжним, що обираються загальним порядком.

Проект «Основних положень», прийнятий в департаментах, передали на розгляд загальних зборів Державної ради. 3 вересня 1862 р. розглядались основні принципи кримінального судочинства. Саме цього дня остаточно вирішилась доля інституту суду присяжних. Державна рада затвердила його без дискусій. «Основні положення» закріпили основи статусу присяжних, порядок формування списків для участі у процесі, а також їх права та обов'язки.

Вказуючи на особливості інституту суду присяжних доцільно зробити порівняльний аналіз норм «Основних положень» та Судових уставів. Це дасть можливість прослідкувати характер змін та з'ясувати їх причини.

Згідно з «Основними положеннями» кримінальні справи розглядались за участі присяжних засідателів (ст.78). Вони формувались зі всіх станів (ст.27). Умови для внесення в списки присяжних зводилися до зовнішніх та внутрішніх (ст.29). До перших належали вік не молодше 25 і не старше 70 років, «жительство в продолжении известного времени в том округе, где присяжные созываются», володіння майном. До других – освіта, «заслуженное доверие, добрая нравственность» (ст. 29 – 31) [11]. Для Уставів було характерне підвищення майнового цензу: не менше 100 десятин землі чи інше нерухоме майно ціною від 2 тис. до 500 крб., «жалование, или доход от своего капитала, занятия, ремесла или

промысла» в сумі від 200 до 500 крб. Встановлюючи таку межу, комісія виходила з потреби в освічених людях: « без этого в присяжные поступали бы лица бедные, не имеющее достаточного образования и недостаточно развитые для того, чтобы исполнять важную обязанность» [3, с.116]. Був введений також службовий ценз, який надавав право бути присяжним без врахування майнового становища.

Списки осіб, з яких обирались присяжні за «Основними положеннями», пропонувались двох видів: загальні та чергові. В загальні включались всі особи, які поєднують в собі «внешние качества» (ст.33). Губернатор перевіряв відповідність списків вимогам закону. Після чого вони публікувались. Особливі місцеві комісії складали чергові списки присяжних, які повинні були приймати участь в засіданнях (ст.35 – 36).

Судові устави ввели новели, які ускладнювали цей механізм. Тепер в загальні списки включались «все состоящие в государственной гражданской службе по определению от правительства, в должности пятого и ниже классов… все состоящие на местной службе по выборам дворянских и городских обществ», селяни, які займали виборні посади сільських старост не менше 3 років (ст. 84). На основі загальних тимчасові комісії складали чергові списки, але «под председательством уездных предводителей дворянства и при участии одного из мировых судей уездного города» (ст.85–108) [12].

Закріплювався процесуальний порядок функціонування цього інституту. У цьому питанні розбіжностей не виникло. Для вирішення справ за участі присяжних засідателів вимагалось не менше 30 уповноважених на це осіб. Обвинуваченню і захисту дозволялось відвести 12 без пояснення причин. Останні 18 кидали жереб: 12 брали участь в судовому засіданні, двоє були запасними. Враховуючи низький освітній рівень присяжних, головуючий був зобов'язаний після дебатів сторін пояснити правила « о силе доказательств, приведенных в пользу и против обвиняемого, и законы, относящиеся к определению свойства рассматриваемого преступления» (ст.87 «Основних положень»). Присяжні вирішували питання: 1) про факт події, який подав привід до звинувачення; 2) про вину чи не винуватість підсудного (ст. 88). Зі змісту статті слідує, що констатація факту злочину і здійснення його особою не являлись основою обвинувального вироку. Такий погляд не був типовим для західноєвропейського законодавства. Тут проявилась слов'янська концепція про «правду внутрішню», здоровий глузд, мораль, якими слід керуватися в судовій практиці. Вони мали пріоритет відносно «правди зовнішньої» та закону.

При позитивній відповіді присяжних коронний суд призначав покарання. Вирок, винесений за участю присяжних, оскарженню не підлягав.

Допускались виключення із загального порядку кримінального судочинства по державним, посадовим і релігійним злочинам. Державні злочини розслідувались членом судової палати, розглядались без суду присяжних у складі членів кримінального департаменту судової палати і станових представників: губернського лідера дворянства, міського голови, волосного голови і старшини. Члени особливої присутності визначали вину чи не винуватість підсудного, назначали покарання. Для станових представників, які не мали юридичної підготовки, це являлось за відомо непосильною задачею. Вони у всьому слідували за коронними суддями. « Суди с сословными представителями, - заключив Даневський, - еще в большей степени являются теми же коронными судами, но при том искаженными» [5, с.135].

Таким чином, становлення суду присяжних стало результатом тривалих дискусій та обговорень. Проте його дійсна форма не відповідала початковому задуму. Відхиленнями від моделі «бажаного» суду присяжних стали підвищений майновий ценз, вплив адміністрації та впровадження станових представників. Але якісні зміни були зроблені, хоча подальшому їх розвитку заважав самодержавний лад та імперський контроль над правосуддям.

Список літератури: 1. Хрестоматія з історії вчень про право і державу./ За ред. Г.Г. Демиденка. Х., 2005. 2. Центрархив. Декабристы. Сборник отрывков из источников. М., 1926. 3. Гессен Н. В. Судебная реформа. С.-Пб., 1905; 4. Иванюков И. Падение крепостного права в России. С.-Пб., 1903. 5. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России. Воронеж, 1989. 6. Судебная реформа/ Под ред. Н.В. Давыдова, Н.Н. Полянского. Т.1. 7. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы. С-Пб., 1914. 8. Джаншиев Г. Основы судебной реформы. М., 1891. 9. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. С-Пб., 1907. 10. Джаншиев Г. Возникновение суда сословных представителей // Журнал гражданского и уголовного права. С.-Пб., 1890. Кн. 8. 11. «Основные положення»// Журнал министерства юстиции. С-Пб., 1862. №10. 12. Судебные Уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны. С-Пб., 1867. Ч. 2.

Надійшла до редколегії 12.05.06